

Володимир КОВАЛЬЧУК (Київ)

ОСНОВНІ ВИКОНАВЧІ ДОКУМЕНТИ УПА ТА ЗАПІЛЛЯ

Одне з найважливіших місць у комплексі письмових джерел УПА та його запілля належить виконавчим документам. Судячи з наявних у архівах України корпусів документації, з якими ми в різні роки працювали, найбільш показовими з них є звіти, хроніки, а також частина тих щоденників повстанців, які умовно можна назвати “організаційними”.

Проблематика дослідження провідних різновидів виконавчої документації УПА й запілля не набула належного висвітлення ні в українській, ні у зарубіжній історіографії. Окремі питання джерелознавчої спрямованості порушувалися хіба що в працях П. Кагуя¹, І. Марчука², Г. Папакіна³, Я. Борщика⁴. А от характеристика кожного з видів повстанської документації, окрім “схематичних” перших спроб⁵, ще не здійснена.

Метою цієї статті є огляд та аналіз головних різновидів виду виконавчої документації УПА та запілля як історичного джерела, задля уточнення

¹ *Кагуй П.* Матеріали до історії УПА, ОУН у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України // Україна в минулому. – К.; Львів, 1992. – Вип. 3. – С. 7–9.

² *Марчук І.* Методика вивчення архівних джерел з історії ОУН та УПА на Волині: з досвіду дослідника // Архіви України. – 2004. – № 1–2. – С. 148–158.

³ *Папакін Г.* Українські визвольні змагання 1939–1956: Джерельний контент. – К., 2012. – Вип. 1: Проблеми класифікації й змісту джерел повстанського та радянського походження / Відп. ред. Г. Боряк. – 358 с.

⁴ *Борщик Я.* Джерельна база дослідження історії Волинської трагедії: деякі особливості // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2015. – Вип. 26–27. – С. 161–166.

⁵ *Ковальчук В.* Накази та інструкції – головні різновиди директивно-розпорядчих документів УПА та післявоєнного збройного підпілля ОУН(б) // Східноєвропейський історичний вісник. – 2017. – Спецвип. 2. – С. 201–211; *його ж.* Аналози радянських протоколів допитів у системі документообігу ОУН(б) і УПА (1940-і рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – № 2. – С. 159–170; *його ж.* Виконавчі документи ОУН(б) і запілля УПА (Волинь, роки Другої світової війни) // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: Зб. наук. пр. – Рівне, 2008. – Ч. III. – С. 418–423; *його ж.* Обліково-статистичні документи УПА та націоналістичного підпілля // Зб. праць молодих вчених і аспірантів Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2013. – Т. 26. – С. 607–619; *його ж.* “Писати Вам про все, то і волової шкіри не хватило би...” (виконавчі документи ОУН(б) у роки Другої світової війни) // Наукові праці Кам’янець-Подільського національного ун-ту. Серія “Історичні науки”. – 2008. – Т. 18. – С. 150–157.

специфіки обраних документів, виокремлення притаманних їм властивостей і прикметних ознак. Це дасть змогу ще більше наблизитися до розуміння загальних правил функціонування системи документообігу в армії та структурах запілля.

Виконавчі документи вигідно відрізняються від директивно-розпорядчих та інших видів тематичною розгалуженістю, “строкатістю” своєї інформації, наявністю відомостей із різних місцевостей, що дозволяє розглядати їх не стільки як джерела про організаційну структуру та головні напрямки діяльності УПА, але й як цінні “сховища” військової, географічної, топонімічної, топографічної, етнографічної історії.

Та звітність, яка збереглася в архівах, репрезентує діловодство найрізноманітніших упівських підрозділів – сотень, куренів, груп тощо. Найвищий рівень – головного командування УПА – не представлений. За логікою, зі середини 1943 р. на цьому рівні мали б продукуватися узагальнювальні документи різнорівневих звітів, але таких дослідники ще не виявили⁶.

Звіти в “надрах” УПА адресувалися виключно за субординацією (наприклад, йшли від політичного інструктора якогось місцевого підрозділу до штабу “його” військової округи). Хоча б у чомусь подібного документального зв’язку структур УПА з місцевими осередками мережі підпілля ОУН(б) не існувало.

Істотну частину видової палітри звітної документації складають звіти оглядового характеру, в яких наводився опис низки конкретних проявів активності повстанських сил на якійсь території й у певному хронологічному діапазоні, давалася характеристика ворожим чинникам, а ще відстежувалися настрої місцевого населення. Продукування більшості таких документів в УПА, як виглядає, мало відбуватися з чітко визначеною, але різноманітною періодичністю – від тижня, двох тижнів чи місяця до трьох місяців, половини чи навіть цілого року. Втім, якщо щомісячних і щоквартальних звітів збереглося доволі, цього не скажеш про звітність, яка виходила з іншою періодичністю. Наведемо приклади місячних звітів. Ними, приміром, є кілька документів із УПА–Південь, де йдеться про події серпня 1944 р. в теренах “22 б” і “22 в”⁷. Зразком квартального є звіт із ВО “Лисоня” УПА–Захід, де охарактеризовано “положення ворога” і “положення власне” впродовж трьох місяців другої половини 1944 р. – від 20 липня до 20 жовтня⁸.

Чимало збереглося й так званих оперативних звітів (у ВО “Говерля” УПА–Захід – “оперативні зведення”⁹). У них лаконічно, за хронологією, зазвичай описувалися перебіг та наслідки боїв та/чи сутичок на території, де діяв певний повстанський підрозділ. Інколи також подавалися окремі відомості про зміни у його внутрішньому житті, кадрові поповнення та втрати тощо. Що характерно, ці документи продукувалися на всіх “щаблях” УПА,

⁶ Марчук І. Джерела з історії українського національно-визвольного руху на Волині в 1941–1945 рр. у фондах Державного архіву Рівненської області // Український визвольний рух. – 2003. – Зб. 1. – С. 30–33.

⁷ Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 471–472.

⁸ Там само. – К.; Торонто, 2012. – Т. 20. – С. 246–254.

⁹ Літопис УПА. Основна серія. – Торонто, 1990. – Т. 18. – С. 153.

навіть у сотнях. Єдиних вимог стосовно дотримання чіткої періодичності оперативних звітів не було. Так, упродовж кінця січня – початку липня 1946 р. хронологічний засяг оперзвітів сотні “Переяслави І” тактичного відтинка “Розточчя” УПА–Захід складав 15 днів¹⁰. Із такою самою періодичністю, а також раз на один та півтора місяця вони з’являлися впродовж першої половини 1946-го в сотні “Холодноярці ІІІ” УПА–Захід¹¹. У оперативному звіті сотні “Давуна” загону ім. Лайдаки УПА–Північ описано події за участю підрозділу з 29 жовтня по 5 листопада 1944 р.¹² (тобто – протягом тижня). Оперативні звіти групи “Буг” УПА–Захід відомі за вересень – 19 жовтня 1944 р., вересень – листопад 1944 р.¹³. А персональний старшина на псевдо “Канада” штабу однієї з бригад УПА вимагав від колег на нижчих рівнях надсилати оперативний звіт узагалі “негайно після кожної операції”¹⁴.

До речі, часом за збереженим комплексом оперативних звітів певного підрозділу (чи навіть тактичного відтинку) можна простежити його еволюцію. Тим більше, що нерідко цей розвиток впливав і на “прогрес” ділових практик. Приміром, перший із відомих оперативних звітів ТВ “Бастіон”, адресованих у військовий штаб ВО “Сян” УПА–Захід, охоплює події, що сталися за більш ніж півроку – від 1 травня до 15 листопада 1945 р. Це говорить про те, що саме до осені 1945-го у згаданому ТВ ділові практики узасаднюються в систему. Наступний звіт – за другу половину листопада. Далі процес звітування вирівнюється – воно стає щомісячним¹⁵.

Як правило, оперативні звіти укладали по гарячих слідах певних важливих подій. Але якщо в якомусь бою підрозділ розбивали вороги? Тоді, траплялося, інші соратники полеглих повстанців намагалися відтворити документ постфактум, послуговуючись власними спостереженнями чи спогадами тих, хто вижив. “Це не оперативний звіт – такий загубився”, – зазначив наприкінці свого тексту про військові будні підрозділу особливого призначення “Холодноярці 4” “Носач”. І далі пояснив: “Свій оперативний звіт писав бунчужний підвідділу сл. п. вістун Рубай, що перший із далеких південно-західних рубежів Української землі за голосом обов’язку і положив своє юне життя. Писали його і друзі: Граб, Дніпровий, Коваль, Зелений, Сірко. Всі вони погинули на бойових позиціях, сповняючи обов’язок”¹⁶.

Кілька слів про такий підвид звітності, як описи боїв. Кожний такий документ (з рою чи сотні) відрізнявся від таких саме “низових” оперативних звітів “точковістю” свого змісту. Тобто – в ньому описувалася якась одна військова операція, бій, сутичка, а не декілька. В тому, що описи боїв у надрах УПА виходили часто і системно, переконують переліки цих документів. Один такий наведений у “списку звітів, описів боїв та рейдів військового

¹⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 62. – Оп. 4. – Спр. 74. – Арк. 201–216.

¹¹ Там само. – Спр. 73. – Арк. 51–55.

¹² Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2010. – Т. 14. – С. 361.

¹³ Там само. – К.; Торонто, 2009. – Т. 12. – С. 207, 212.

¹⁴ Там само. – Т. 14. – С. 341.

¹⁵ Літопис УПА. Основна серія. – Торонто, 1984. – Т. 40. – С. 35, 52, 57, 60, 64.

¹⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 12. – С. 565.

осередку ЗГ [УПА № 44]” за 1945 рік: “1. Опис бою дня 3.2.45 р. на хут. Мурашинець, с. Чудель, р-н Клесів. К-р Тиміш. 2. Опис бою дня 6.2.45 р. в с. Пронив [Бронне], р-н Березне. К-р Тиміш. 3. Опис бою дня 11.2.1945 р. в с. Топча, р-н Межиричі. К-р Вихор (Шрам). 4. Опис бою дня 20.2.45 р. під с. Залав’є, р-н Рокитне. К-р Тиміш”¹⁷.

Ще одним цікавим підвидом звітування були так звані розвідувальні звіти, тобто документи, в яких виключно фіксувалася активність ворожих чинників у місцевості, де діяв певний повстанський підрозділ. Судячи зі збереженої підбірки таких звітів, що репрезентують сотні “Холоднярці І”, “Холоднярці ІІ” і “Холоднярці ІІІ” УПА–Захід, вони продукувалися або щомісяця, або два рази на місяць, починаючи з кінця 1945 р. й щонайменше до середини літа наступного року¹⁸.

Восени 1944 р., після реорганізації УПА–Північ, до тамтешньої видової палітри виконавчої документації, обов’язкової для укладання в “низових” підрозділах (бригада ім. Лайдаки з’єднання груп УПА № 33), додалися: “ранні” звіти (належало надсилати до штабу бригади щодесять днів), “господарчі” звіти (періодичність планувалася така сама), звіти “виряду” (щомісяця), “санітарні” звіти (щомісяця)¹⁹.

Не всі означені вище документи авторам вдавалося вчасно подавати “вгору”, своєму командуванню. У запіллі УПА бувало й таке, що адресат звіту завертав його відправникові, вказавши у документі свої зауваження. Так, 14 жовтня 1943 р. працівник юнацької референтури в повстанському районі “ІІ” “Ковтун” підготував звіт за вересень, але його зверхникові “Остапу” зміст цього документа не сподобався, і він повернув його назад з низкою своїх письмових зауважень-нотаток на полях та між рядків. Біля речення “Ковтуна” “Щодо доросту – давалось декому читати літературу” “Остап” дописав червоним олівцем: “Історію і географію треба викладати усій молоді. ...Хто, скільки людей її читали... які матеряли?”²⁰. Після слів “Ковтуна” про те, як під його керівництвом у кущі № 5 юнаки писали реферати “Д. М. Орлик” і вивчали книжки “Історія України” та “Географія України”, “Остап” залишив такий коментар: “Автор? ... де ці реферати? ... Чи ці книжки прочитав цілий кущ?”²¹. На твердження “Ковтуна”, що “молодь більш не ідейна, більш пасивна, менше ставиться до справи, ніж молодь слабша”, він відповів наступним чином: “Тому робіть щось такого і звітуйте!!!”²². До своїх заслуг по роботі в кущі № 4 автор звіту зарахував й те, що наглядав за тамтешнім юнацтвом, “...щоб не курили і щоб читали книжки”. “Остап” відреагував так: “...Чи роблять конкретну роботу?”²³.

Трапляються звіти, написані у відверто гумористичній формі. Приміром, у звіті ч. 1 коменданта Столинського надрайону “Шепеля” можна натрапити

¹⁷ Там само. – Т. 14. – С. 408.

¹⁸ ГДА СБУ. – Ф. 62. – Оп. 4. – Спр. 73. – Арк. 37–42, 44–48, 57–62.

¹⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 341.

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 279. – Арк. 78.

²¹ Там само.

²² Там само. – Арк. 78 зв.

²³ Там само.

на такі авторські фразеологізми: “як полагається пасторові, за стадом же-нюсь, аж язика висолопив”, “маю трьох таких шибайголов, що і самому люциперу хвоста відірвали б”, “бо з рукопису очі і мозок то б повилазили, то не розбери”²⁴. Ось як “Шепель” описав один з фрагментів рейду свого організаційного активу селами Жовкині, Сарники, Олександрів: “Прийшлося заскочити до кількох хат підозрілих. В мегу ока хлопці обскакують хату, трусять і вже як вітер мчать дальше до слідууючої. В інших хатах хлопці як вріжуть грімкої, то аж душа сміється, а місцева молодь аж рот роззявляє, а Заверуха наш як підведе «тарара, ціп, ціп», то аж підтупцюють”²⁵. За стилем цитований звіт “Шепеля” нагадує відомий багатьом так званий “лист запо-рожців до турецького султана”.

Не все у запропонованих формулярах звітування деякі виконавці розу-міли з першого разу. Красномовний приклад з історії запілля УПА: у пунк-ті VIII “Погляди і *розваги*” свого звіту за листопад 1943 р. комендант Шацького району “Ринок” ВО “Турів” “Коваленко” зазначив таке: “Не роз-умію, нащо а які погляди повинен мати”²⁶. “Коваленко” не помітив помилки у назві пункту VIII свого звіту, яку могла зробити друкарка під час пере-друку формуляра звітування, надісланого діловим зверхником. Цей пункт чомусь називався “Погляди й *розваги*”, тоді як за формуляром потрібно “Погляди і *завваги*”²⁷.

Серед різновидів виконавчої документації є такі, що, з точки зору “звучання” назви, до звітних матеріалів не мають ніякого стосунку. Наприклад – т. зв. хроніки. На перший погляд, може здатися, що йдеться про якісь мемуарні джерела. Втім, в УПА існувала своя специфіка. За критеріями, що вноормовували зміст і періодичність виходу цих хронік, зрозуміло, що все-таки маємо до діла із різновидом виконавчих документів. Справді, у хроніках помітні деякі “впливи” літературних прийомів, зокрема спрощена стилісти-ка. Зате історичні реалії їхні автори, на відміну від творців літературно-художніх творів, намагалися відтворювати точно.

Ясна річ, що до часу організаційного оформлення в УПА на Волині та Поліссі (кінець травня – літо 1943 р.) хроніка у кожному з тодішніх повстан-ських підрозділів ще не велася. Навіть дискусійним є те, як попервах називалися документи, що їх згодом називатимуть “хроніками”. Наприклад, опис подій за участю сотні “Чорноморця” (до 120 чол.), які сталися впродовж червня 1943 р., вносили до документа, який називався “*хронологія*”. У цьому документі переважно описано сутички з угорцями, німцями та радянськими партизанами, які сталися у Здолбунівському та Острозькому районах Рівнен-щини. Ключові фігури в документі зашифровані псевдонімами, назви сіл переважно скорочені до половини слова (наприклад: Будераж – Буд...). До-кумент – без закінчення, відсутні дані про автора й дата²⁸.

²⁴ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 52–53.

²⁵ Там само. – Арк. 53.

²⁶ Там само. – Арк. 49–56.

²⁷ Там само.

²⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 47–51.

Спробою унормувати справу ведення хронік в усіх упівських підрозділах стала інструкція про створення Української пресової служби (УПС) при УПА від вересня 1943 р. За цим документом, “станиці” цієї служби мали б провадити “...постійно літопис відділу УПА (хроніку)”. Далі пояснювалося, що такий документ є “книжкою, в котрій описується докладно щоденно життя відділу, бої, важні і менш важні події таборового життя, свята, пропагандивні рейди, різні акції і т. п.”. При цьому від хронік у інструкції відмежовувалися “воєнні кореспонденції”. Адже їх (описи боїв, описи героїчних вчинків поодиноких повстанців, описи комічних моментів під час повстанських акцій) мав готувати “військовий кореспондент”²⁹. Аналогічно, за станом на 1 вересня 1943 р., головний командир УПА відрізняв хроніки від “бойових донесень”. Останні, пояснив він, “мусять бути змістовні, короткі і докладні, без літературного опису поодиноких боїв, що належить вже до хроніки”³⁰. Ця теза була письмово продубльована 7 вересня командиром групи УПА “Турів” уже для своїх підлеглих³¹.

Згадки про систематичне ведення хронік низовими підрозділами УПА трапляються в повстанських документах, укладених восени 1943-го. Для прикладу, вказівка “писати літопис (хроніку)” міститься в документі від 8 вересня, адресованому політично-виховним відділом групи “Турів” для “низових” сотень. Виконавцем пропонується підібрати особу, “добре інтелектуально розвинену”. При цьому в джерелі наголошується: “Хроніку даного відділу треба писати з самого початку створення відділу”³². Ще одна така особа, за задумом авторів, мала б виконувати обов’язки військового кореспондента, себто давати описи боїв, опрацьовані зі стратегічного чи літературного боку, описи героїчних вчинків поодиноких повстанців, комічні моменти під час повстанчих акцій і т. п.

Є документальні підтвердження того, що в менших підрозділах групи УПА “Турів” хроніки велися вже з осені 1943 р. Приміром, один такий документ, загону УПА ім. Богуна, за нез’ясованих обставин захопило УНКВС у Дрогобицькій області й переслало до Києва 10 червня 1944 р. На звороті першого аркуша хроніки синім чорнилом зазначено про його походження. Уклало цей виконавчий документ, судячи з наявності різних почерків, кілька політичних працівників загону ім. Богуна наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. Один із них мав псевдонім “Клен”. Згадана хроніка відкладалася у фондах ЦДАВО³³.

Чи не найголовніша цінність інформаційного потенціалу хронік полягає в тому, що у багатьох таких документах описується історія підрозділів від початку їх створення. У вже згадуваній вище хроніці бойового життя загону УПА ім. Богуна теж чітко простежено його еволюцію. Спочатку навесні 1943 р. виникли щонайменше три “загони”: “ім. Остапа” (Берестечківський район), “Січ” (Володимир-Волинський район), “Ковельський”. У червні –

²⁹ Там само. – К.; Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 58.

³⁰ Там само. – С. 21.

³¹ Там само. – С. 485.

³² Там само. – С. 545.

³³ ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 1–29.

вересні там уже фігурують “сотні”: “ім. Івана Мазепи”, “Ничая”, “Забережного” та “Богуна”. Впродовж осені чисельність підрозділів настільки розрослася, що сотні було об’єднано у два “курени” – “Бескида” (“031”) і “Остапа” (“032”). Кожний з куренів поділявся на сотні, які в діловодстві позначалися чотиризначним числовим шифром³⁴. Історія підрозділу “Перебийноса”, за його хронікою, починається 22 квітня 1944 р., а виклад подій завершується 12 липня наступного року³⁵.

До речі, веденням хронік займалися не лише у військових підрозділах армії, але й у її навчальних структурах, де готували офіцерів (“підстаршин” і “старшин”). Наприклад, у листопаді 1944 р. невідомий вів хроніку “вишколу ім. Гайдамаки” при Корсунському загоні ГО УПА “Завихост”. Документ без підпису автора та дати складається всього із 10-и лаконічних записів. Вони охоплюють час із 7 до 14 листопада включно. Структура оповідей про різні дні схожа: спершу зазначається дата й (іноді) час події (“Дня 7-ХІ-44 р. в 1-ій годині дня...”), далі – наводяться її дійові особи та сюжет (“...відійшли 6 козаків на чолі з ройовим Косоглядом в службову подорож за харчами”). Інколи в одному абзаці описується не одна подія, а відразу дві (“...вислано господарчого Мелакія в службову подорож з одним козаком за харчами і покарано коз. Середоліста 1000 долів за спання на варті”). При цьому дійові особи фігурують завжди під псевдонімами, географічні назви не вживаються. Зашифрованих місць немає. Жодного разу назви підрозділів не згадуються³⁶.

А під якими назвами у документах УПА проходили хронікери? “Виховниками” називали тих, хто “пише історію свого відділу”, а заодно збирає “всякі співальні пісні, анекдоти, байки, прикази”³⁷, в інструкції по армії від 10 червня 1943 р. За іншим документом, т. зв. інструкцією № 2 суспільно-політичної референтури УПА, яка вийшла того саме року, хроністи при сотнях і куренях УПА зветься “суспільниками”³⁸.

Зрозуміло, що і перші, і другі – це ті особи в упівських підрозділах, хто займався ідеологічно-політичним вихованням бійців. Згадки про них у документах трапляються, проте найчастіше вони там проходять як “політвиховники”. Так, у одному з наказів по ВО УПА “Лисоня” від 27 квітня 1945 р. визначалося: “Санітарі ведуть в порядку свої книги [а] політвиховники хроніку відділу”³⁹. “Політвиховник Граніт бачить безвихідне положення, кидає свою торбу з хронікою і літературою до горючої хати, стріляє до ворогів і паде вбитий ворожою кулею”⁴⁰, – читаємо в огляді бою, що стався у ніч на 13 травня того самого року на Тернопільщині між двома роями сотні УПА “Бурлаки” (ВО УПА “Лисоня”) та підрозділами військ НКВС. Хроніку свого підрозділу мав би вести й політвиховник куреня УПА “Месники”

³⁴ Там само.

³⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 66. – Арк. 141–148.

³⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 362.

³⁷ Там само. – Т. 2. – С. 54.

³⁸ Там само. – С. 55.

³⁹ Там само. – Т. 20. – С. 75.

⁴⁰ Там само. – С. 318.

(1944–1947), поет Петро Василенко (“Волош”, “Тетьманець”, “Полтавець”). У 1945–1946 рр. він також редагував повстанський журнал “Лісовик”, а 1946-го видав збірку “Мої повстанські марші”⁴¹.

Від 16 грудня 1944-го хроніки належало вести кожному з “персональних старшин” менших підрозділів бригади “ім. Лайдаки” з’єднання груп УПА № 33⁴². Трохи згодом подібна вказівка щодо початку ведення таких документів була сформульована й у наказі по іншій упівській бригаді – “Пам’ять Крут”⁴³.

Стабільність ведення хронік прямо залежала від заповнення “вакансій” їхніх “творців”. Це добре видно, приміром, на прикладі загону УПА “Котловина”. Оскільки станом на 27 жовтня 1943-го політвиховники були не в усіх підрозділах загону (“по відділах не тільки брак літератури і виховної праці, а навіть декотрі відділи не мають виховників”)⁴⁴, то й хроніки велися подекуди.

Вочевидь, за первісним задумом військового командування, хроніки, які велися в різних військових округах УПА, належало періодично подавати на перегляд до військових штабів цих округ. Для прикладу, військовий штаб ВО “Лисоня” одного разу визначив такий кінцевий термін подання хронік політвиховниками підрозділів – до 15 серпня 1945-го⁴⁵.

Нерідко “сировиною” для створення хронік слугували відомості, почерпнуті у щоденниках.

Судячи зі загалу проаналізованих джерел, ведення щоденників було при-таманне не так УПА, як його запілля, а згодом – післявоєнному збройному підпіллю ОУН(б). “Про все зроблене щоденно звітувати в ...щоденнику”, – наказував 5 вересня 1943-го один із комендантів запілля УПА на Рівненщині (району “Іскра”) “Костомаров”⁴⁶.

Останні (як і хроніки) лише інколи цитуються в історичних працях, мемуарній літературі. Приміром, щоденник діяча ОУН із Кременця на Тернопільщині про діяльність навесні-восени 1943-го на Волині загону на чолі з командиром ВО 4 УПА–Захід Миколою Твердохлібом (“Громом”) згадував його син – Ярема Твердохліб⁴⁷. Але переважна більшість щоденників (зазвичай збереглися як уривки, як-от фрагмент із щоденника про групу УПА “Енея”⁴⁸) все ще не опубліковані й розкидані по різних архівах.

Доволі поширеною була діалектна назва щоденників – денники. Приміром, один із документів цього виду, що проходить під назвою “денник до полагодження справ № 1, № 2, № 3”, акумулював відомості про події, які

⁴¹ Там само. – К.; Торонто, 2011. – Т. 17. – С. 597.

⁴² Там само. – Т. 14. – С. 341.

⁴³ Там само. – С. 356.

⁴⁴ Там само. – Т. 2. – С. 562.

⁴⁵ Там само. – Т. 20. – С. 80.

⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 2.

⁴⁷ *Твердохліб Я.* Життя, боротьба і загибель командира “Грома” // “Трім”. Полковник УПА Микола Твердохліб: Спогади і матеріали / Упоряд. М. Грицьків, відп. ред. П. Потічний. – Торонто; Львів, 2008. – С. 84–85.

⁴⁸ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 37: 1960 р. – Спр. 8.

сталися у районах Костопільського надрайону “Долина” впродовж 8 вересня – 6 жовтня 1943 р.⁴⁹.

Стосовно інформаційного потенціалу щоденників, то однією з його ознак є те, що вони містять не лише відомості про події в тому чи іншому терені, а й нашарування авторських емоцій. Наприклад, комендант Столинського надрайону ВО “Заграва” емоційно зазначив таке: “В моєму деннику, споминах, от там думок, вражінь, що огонь його знає”⁵⁰. На наш погляд, такі вставки полегшують розуміння відомостей щоденників.

Слід відзначити, що щоденники в запіллі УПА вели не тільки коменданти, а й референти. Зокрема, зберігся щоденник невідомої працівниці референтури УЧХ Дубровицького району ВО “Заграва”, в якому вона писала про свою діяльність упродовж 4–25 жовтня 1943 р.⁵¹.

Стосовно післявоєнного підпілля ОУН(б), то там щоденники вели й члени територіальних і рейдових боївків. Так, щоденник, яким чекістсько-військова група НКВС заволоділа в Острозькому районі на Рівненщині 29 лютого 1944 р., вона “приписала” ватажку боївки одного з повстанських районів “Олегу” (нібито причетному до нападу на радянського генерала Ватутіна). Сторінками десятків історичних праць, у різних інтерпретаціях, “гуляє” лише одна цитата з цього джерела. Так, у “версії” наркома внутрішніх справ СРСР Берії (донесення для Державного комітету оборони та Генштабу Червоної армії від 28 березня 1944 р.) вона викладена стисло: “29.ІІ ... розбито 2 легкових автомобілі, серед яких і машина, на якій їхав Ватутін. Сам Ватутін поранений. Захоплено документи і карти”⁵². Відповідний варіант начальника УНКДБ Рівненської області Цветухіна (в інформації для командувача військ 1-го Білоруського фронту ЧА маршала СРСР Рокосовського (вересень 1944 р.) більш розлогий: “Сьогодні загальними силами боївків я, «Жмайло» і СБ розбили 12 підвод, на яких їхали 23 червоноармійці за мінами в с. Милятин. Крім цього, розбито грузовик, який їхав на Остріг, а також розбиті 2 легкові авта з числа 4-х, на яких їхали з Ватутіним, а самого Ватутіна поранили і здобули документи-карти та інше”⁵³. Повний текст щоденника “Олега” ніде не актуалізований.

Прикладом щоденника члена рейдової групи є відповідні нотатки Михайла Криси (“Кобзаря”). Їхня нижня хронологічна межа – 8 червня, а верхня – 11 липня 1951 р. Проте Михайло Криси рейдував і до, і після того. У вказаний час Михайло Криси перебував у рейді з двома соратниками. Їх називає “штурмгрупою” – “Б.” (скорочення від “Богун”, псевдонім Володимира

⁴⁹ Центральний державний архів громадських об’єднань (далі – ЦДАГО). – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 26–28 зв.

⁵⁰ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 53.

⁵¹ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 43–47.

⁵² “Особые папки” Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр.: 36. документів / Упоряд. Я. Дашкевич, В. Кук. – Львів, 2010. – 594 с. – С. 51; Теорія і практика західноукраїнського націоналізму в документах НКВД, МВД і МГБ СРСР (1939–1956): Сб. документів / Состав. Н. И. Владимирцев, В. Д. Кравец и др. – М., 2010. – 512 с. – С. 94.

⁵³ Управління Служби безпеки України у Рівненській обл. – Ф. 31. – Оп. 51. – Спр. 46. – Т. 1. – Арк. 2.

Старенького) і “О.” (скорочення від “Орлич”, псевдонім Віталія Мельника)⁵⁴. Ця група діяла на Київщині, зокрема у Ставищенському районі. В документі вжито повну назву райцентру – Ставище⁵⁵. Також згадано назви восьми сіл, трьох залізничних станцій. Але в кожному випадку назви скорочені до першої літери (наприклад, “село Ч.”, “станція Н.”⁵⁶). Повні назви сіл і залізничних станцій не вказані жодного разу. В документі 25 разів згадуються дати. Вони зашифровані, але частково. Вказуються наступним чином: або арабське число і місяць римськими (наприклад, “це було 11. VI...”), або арабське число без зазначення місяця римськими цифрами (“7 [липня] не мав нічого, тільки масло...”) ⁵⁷. Судячи з документа, члени групи не перетиналися з іншими підпільниками, були озброєні (кулеметами, револьверами системи “Наган”)⁵⁸. Диверсій не здійснювали, а ходили селами й спілкувалися з місцевим населенням. Одного разу представилися “втікачами з Донбасу”, іншого – заробітчанами, які хотіли влаштуватися на роботу в Дніпропетровську, ще іншого – хлопцями з Вінниччини, які хочуть вступити до школи (напевне, до старших класів)⁵⁹. Теми розмов із селянами, вочевидь, були визначені заздалегідь. Судячи зі змісту документа, рейдувальники щонайменше десять разів⁶⁰ починали розмову з незнайомцями з запитання про те, який розмір щорічного відшкодування місцевим колгоспом роботи середньостатистичного колгоспника. Проте інколи починали знайомитися “здалеку” – питали, чи можна випити води, просили молока чи хліба. За всю подорож лише чотири рази оунівці сказали співбесідникам, ким є насправді (“розкрилися”).

Інформаційний потенціал повстанських щоденників постійно використовували у своїй роботі радянські спецслужби. Так, 1948-го працівники одного із райвідділів МДБ скористалися відомостями зі щоденника провідника Дубенського повстанського району на Рівненщині. Текст знайшли радянські чинники 17 вересня у вбитого провідника згаданого району “Володі” в селі Черенівці⁶¹. Одразу кілька щоденників авторства оунівця Романа Собоги (“Аскольда”) потрапило до УМДБ Станіславської області 3 листопада 1948 р. На думку автора чекістського звіту, де йшлося про цей документ, у 1947–1948 рр. цей оунівець готував напад на урядовий потяг, яким до Києва їхала угорська офіційна делегація, а також планував теракт проти секретарів Станіславського обкому КП(б)У Слоня та Лазуренка⁶². Численні приклади використання подібних щоденників спростовують думку російського історика А. Козлова про те, що підміна історичних документів “сумнівними фактами” з щоденникових записів учасників ОУН і УПА, що за визначенням не можуть

⁵⁴ Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2011. – Т. 18. – С. 909, 911.

⁵⁵ Там само. – С. 933.

⁵⁶ Там само. – С. 909, 919.

⁵⁷ Там само. – С. 912, 932.

⁵⁸ Там само. – С. 930–931.

⁵⁹ Там само. – С. 923–924, 929.

⁶⁰ Там само. – С. 914–915, 919, 921–922, 924–925, 927.

⁶¹ Там само. – К.; Торонто, 2011. – Т. 16. – С. 470.

⁶² ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 74. – Спр. 2. – Т. 11. – Арк. 64.

бути об'єктивними, бо їхній рух зазнав поразки, є одним із “сучасних способів фальсифікації історії”⁶³.

28 листопада 1950 р., під час операції з виявлення провідника Львівського краю ОУН(б) Осипа Дякова, чекісти захопили щоденник його соратника, провідника Городоцької округи краю Миколи Мошончука-“Бора”. Оскільки актуалізовано переклад російською лише третього зошита цього щоденника, за 1950 рік, невідомо, чи тоді чекісти заволоділи повним текстом документа, чи якоюсь його частиною. Згаданий переклад охоплює події з 1 вересня до 27 листопада 1950 р.⁶⁴. Слід зазначити, що деякі щоденникові записи опосередковано відображають складний психологічний стан мешканців криївки, в якій перебував Микола Мошончук. Запис від 15 жовтня 1950 р.: “...справляли свято УПА. З доповіддю виступав провідник Наум. Під час свята було неприємне те, що коли читали Декалог, П. розсміявся”⁶⁵. Ось ще одне свідчення песимістичних настроїв у криївці, воно датоване 10 листопада: “...провідник прочитав наказ про присвоєння мені звання поручника ... не при стійці смирно. Це для мене було несподіванкою”⁶⁶.

Важливо відрізнити вищезгадані “організаційні” щоденники від тих записів, які члени УПА, післявоєнного націоналістичного підпілля або навіть їхні симпатичні, представники інших напрямків визвольної боротьби вели для себе особисто впродовж життя. Одні з таких особистих нотаток, наприклад, належать Василеві Баб’яку з Гуцульщини, котрий був радянським міліціонером і водночас щирим прибічником сотенного УПА “Гамалії”. Чоловік вів щоденник від 1912 до 1980 р.⁶⁷. Ще один приклад – діяльність С. Скалича. У цього релігійного діяча, засудженого в 1945-му за участь в ОУН і “бандпосібництво” до 10 років ув’язнення, під час обшуку радянські слідчі виявили щоденник, де, зокрема, містилися “записи про конкретні факти його місіонерської діяльності”⁶⁸. На суді Скалич розповів, що має не лише релігійні, а й націоналістичні переконання⁶⁹.

Особистий щоденник Оксентія Паскарика, серед іншого, знайшла 9 червня 1952 р. в селі Залісці Могилів-Подільського району Тернопільської області оперативна група під керівництвом начальника місцевого райуправління МДБ майора Сергеева, коли заблокувала одну з оунівських груп⁷⁰.

Важливо відрізнити від хронік ті джерела за походженням із різних структур УПА, що за змістом у дечому схожі на них, але містять численні виразні “нальоти” літературного опрацювання. Головна прикметна ознака останніх – укладалися не оперативно, “по гарячих слідах”, а постфактум. У середовищах післявоєнного збройного націоналістичного підпілля ОУН(б)

⁶³ Над пропастью во лжи. Ученые разоблачают фальсификаторов истории /http://www.ng.ru/history/2013-04-26/15_false.html?print=Y (26.04.2013)

⁶⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 17. – С. 706–718.

⁶⁵ Там само. – С. 712.

⁶⁶ Там само. – С. 716.

⁶⁷ *Лащенко С.* Гуцульський щоденник // День. – 2013. – № 52–53. – 22–23 березня. – С. 22.

⁶⁸ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 1082. – Арк. 253.

⁶⁹ Там само. – Арк. 254.

⁷⁰ Там само. – Ф. 2. – Оп. 29: 1960 р. – Спр. 22. – Т. 1. – Арк. 237.

такі наративи проходили під назвами “спомини”, “репортажі”, “спогади-хроніки”, “хронологія” тощо.

Певно, впродовж якогось періоду часу мемуари спонтанно писалися особами, котрі в минулому мали причетність до українського визвольного руху. Так, зберігся фрагмент копії споминів члена ОУН(б) “Вадима” за 1945 р. під назвою “Підпільними стежками на СУЗ”. Джерело вирізняється детальною літературною обробкою оповіді⁷¹.

Перший документ, згідно з яким, певно, започатковувалася традиція укладання джерел мемуарного характеру в надрах ОУН(б), а саме інструкція ГОСПу “в справі описування якнайбільшою кількістю учасників споминів і репортажів, письмового переповідання окремих фактів, епізодів з боротьби ОУН і УПА в останніх роках”, вийшов у вересні 1946 р.⁷².

І справді, саме потенційних мемуарописців мав на увазі різьбяр Нил Хасевич, коли на початку листопада 1946 р. пропонував політичним референтам збройного націоналістичного підпілля шукати за його межами людей, котрі здатні гарно описати бої УПА чи написати повстанські спогади: “До компетенції політреферента... належало б також... контакт з рядом людей, не належучих до політцентру, з якими порозумівається відносно питання (спогади, описи боїв УПА) або кульпортажу”⁷³. Розмірковуючи над проектом “Напрямних політично-пропагандивної праці” Якова Бусла-“Київського”, Хасевич пропонував доповнити його таким: “...спогади з власних перипетій і випадки з іншими”⁷⁴.

Такі наративи дійсно відомі. Наприклад, у травні 1948 р. з’явилися спогади стрільця “Нечая” про рейд з’єднання УПА “Хмельницький” на Житомирщину, який відбувся восени 1943 р.⁷⁵. З’явилися подібні наративи й інших авторів.

На Волині мову про спогади вів провідник північно-західного краю ОУН(б) Іван Литвинчук (“12611”). У січні 1949 р. він запропонував провідникові Берестейської округи заохотити “д. Ш.” (очільника Кобринського надрайону Арсена Клинового (“Шаха”)?) до написання спогадів (“щоб написав щось з побуту того терену, у якому перебував”), зауваживши, щоб це була не поезія, а проза: “По-можливості хай пише прозою, бо способом поетичним так не потрафить описати”. Також у листі він агітував писати спогади провідника Берестейської округи Олександра Степанюка-“1230”, “Борулю”, “Грома”, “...і інших друзів, що можуть писати. В споміні постаратись дати якнайбільше фактів з нашої боротьби, а деякі справи, хто зможе, подавати проблемами”.

Чимало ознак джерела мемуарного характеру має так звана “Хронологія української повстанчої армії”, оформлена у вигляді брошури (1 прим. на 34-х арк.)⁷⁶. Її 14 квітня 1949 р. радянські чекісти виявили у ліквідованого

⁷¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 18. – С. 506–515.

⁷² Там само. – Т. 17. – С. 37.

⁷³ Там само. – Т. 16. – С. 679.

⁷⁴ Там само. – С. 676–677.

⁷⁵ Там само. – Т. 18. – С. 669.

⁷⁶ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 110. – Спр. 2. – Т. 5. – Арк. 331.

Основні виконавчі документи УПА та запілля

провідника Карпатського краю ОУН(б) “Шелеста”, після чого переслали для міністра МДБ УРСР Савченка.

Цікаво, що 1946 р. в надрах ОУН(б) на Закарпатті подекуди ототожнювали спогади з некрологами, називаючи останні одними з “родів” спогадів. Ось як один із авторів прокоментував підготовку некролога про смерть командира “Остапа”: “...Своєю працею, а найбільше героїською смертю абсолютно заслужив собі на те, щоби його зафіксувати на фоні наших Великих Днів. Це торкає не тільки його, але усіх Сл. п. друзів, які нас покидають... Цього рода спогади будуть дуже важливим атрибутом в підсумовуванні вислідів нашої боротьби”⁷⁷.

У січні 1948 р. свою епістолярну оповідь про перебування в Києві за часів німецької окупації написала Наталія Романів. Назвала її “спогадами-хронікою”. Стиль тексту – більше документальний, аніж літературний. Документ розбитий на розділи, наприкінці є загальний висновок⁷⁸.

Отже, виконавчі документи (звіти, хроніки, “організаційні” щоденники) складають істотну частину комплексу документальної спадщини ОУН(б). Ці джерела у системі повстанського документообігу були одними з найважливіших.

Володимир Ковальчук (Київ). **Основні виконавчі документи УПА та запілля**

У статті на основі невідомих і маловідомих документів (низка яких опублікована, а частину, що збережена в різних архівних установах України, ще належить актуалізувати в майбутньому) здійснено спробу аналізу найголовніших різновидів виконавчої документації УПА та запілля – звітів, хронік, “організаційних” щоденників.

Ключові слова: УПА, запілля, звіт, хроніка, щоденник.

Volodymyr Kovalchuk (Kyiv). **The Main Executive Documents of the Ukrainian Insurgent Army and the Home Front**

The article analyses the reports, chronicles, and “organized” diaries, which are both published and unpublished documents of the main executive of the Ukrainian Insurgent Army and its rear. Many unknown documents are still preserved in the depositories of different archives.

Keywords: Ukrainian Insurgent Army, report, chronicle, “organized” diary.

⁷⁷ Там само. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 9. – С. 214–217.

⁷⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 18. – С. 616–667.